

ПОСТКОЛОНІАЛЬНІ СИНДРОМИ:
ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ НА ВИБІР МОВИ
В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОМУ
ДВОМОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Тарас Ткачук

DOI: <https://doi.org/10.61095/815-0047-2024-2-105-128>

POSTCOLONIAL SYNDROMES: PSYCHOLOGICAL INFLUENCE
ON LANGUAGE CHOICE IN A UKRAINIAN-RUSSIAN BILINGUAL
ENVIRONMENT

© Taras Tkachuk

PhD, Associate Professor (Chair for Philology and Humanitarian
Sciences) in CHEI «Vinnytsia Academy for Continuing Education»

Monastyr'ska str, ap. 3/2, Vinnytsia, Ukraine

E-mail: tkachuktp@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1553-8033>

Abstract: The article presents the results of a survey that is a follow up of research on Ukrainian-Russian bilingualism, which began in 2011 in Vinnytsia (Central Ukraine). The target audience comprised high school students aged 15–18 (483 respondents). In this survey, we aimed to determine whether there have been changes in the psychological factors influencing language choice in bilingual settings compared to a similar survey run in 2016. The survey was conducted using a questionnaire distribution method.

The survey results reveal an increase in interest in the Ukrainian language compared to 2016. According to the findings, most students identify Ukrainian as their mother tongue. Throughout the observation period, the percentage of students recognizing Ukrainian as their native language has remained high (from 87% in 2011 to 96% in 2024).

Regarding language tolerance, the latest survey indicates that the number of Ukrainian-speaking respondents switching to Russian when addressed in Russian has sharply decreased: in 2016, 31% of respondents stated they

would respond in Ukrainian, while in 2024, this figure was 67%. Since 2018, the percentage of high school students starting a conversation with a stranger in Ukrainian has increased from 70% to 94%.

A comparison of psychological factors indicates polarization of attitudes between Ukrainian-speaking and Russian-speaking high school students. Among Ukrainian speakers, the three main reasons why respondents do not use Russian are: 1) “no need to use Russian” (59% in 2016 and 73% in 2024); 2) “secondary unattractive language” (increased from 24% in 2016 to 62% in 2024); 3) “consider Russian language unprestigious” (13% in 2016 and 45% in 2024).

External factors (war with Russia) and internal factors (willingness/unwillingness to be tolerant towards someone who speaks another language) affect the change of attitude towards the choice of language in bilingual conditions.

Keywords: Ukrainian-Russian bilingualism, bilingualism, psychological factors influencing bilingualism formation, language tolerance, language stability, language prestige, language pendulum effect.

Вступ

Динаміка використання мови в білінгвальному середовищі часто спричиняє пошук шляхів розв’язання проблеми толерантності в ставленні до носіїв певної мови та сприйняття одне одного в комунікативних ситуаціях. Коли ми говоримо про стосунки між мовами, то насамперед розуміємо, що насправді йдеться про взаємини між носіями цих мов або навіть між державами (народами), на що вказують, наприклад, такі дослідники, як Даніель Юрафський та Джеймс Мартін (Jurafsky and Martin 2009). У ситуації, коли з’являється будь-який — історичний, культурний, соціальний, морально-етичний, психологічний чи політичний — підтекст, стосунки між мовами (носіями мов) можуть загострюватися та спричиняти певний дисбаланс, який із часом або вирівнюється, або безповоротно зміщується на користь однієї з мов. Якщо ж йдеться про стосунки між українською та російською мовами, то історичний контекст завжди був непростим, адже територія України майже 400 років перебувала в колоніальній залежності від Російської імперії, а згодом — Радянського Союзу, який продовжив імперську політику нищення української ідентичності, зокрема, української мови¹.

1 Про статус України (йдеться про частину сучасних земель) як колонії Російської імперії говорять такі науковці, як Ярослав Грицак та Юрій Шаповал:

Спалахи ксенофобії, неофашизму, фанатизму, етнічного насильства в сучасній Росії фіксують дослідники питання толерантності в білінгвальному середовищі (Shakhbanova et al. 2018). Це прямий наслідок того, що впродовж декількох століть на державному рівні в Російській імперії та СРСР підтримували ідею зневажливого ставлення до нацменшин і їхніх мов, що в Україні було помітно на різних рівнях, зокрема й у вигляді заборон щодо функціонування української мови (Масенко та ін. 2005). У часи революційних змін (і в 1918–1922 роках, і в 1991 чи 2004 та 2014 роках) в Україні гостро поставало питання національної самоідентифікації і, відповідно, загострювалося мовне питання, адже українська мова тривалий час не мала таких прав, як російська: такі права Гарольд Ф. Шіффман назвав «універсальними правами», або «примусом між рівними» (Schiffman 2001). Л. Біланюк зміну повсякденних мовних практик із метою вираження особистої ідентичності називає мовною конверсією (Bilaniuk 2020: 61). Однак майже кожен національний підйом закінчувався поверненням проросійських настроїв, підсилених ззовні. Не можна ігнорувати й внутрішніх чинників, які примушують звичайного мовця в ситуації білінгвізму перемикатися з однієї мови на іншу, а з часом обирати якусь одну для постійного спілкування.

У зв'язку зі зміною ставлення українців до російської мови пропонуємо використовувати поняття «мовний маятник» для опису явища, коли соціально-політичні або історичні події в умовах білінгвізму впливають на мовців так, що відбувається зміна співвідношення користувачів однієї мови на користь іншої, однак із часом, коли ситуація стабілізується, частина мовців повертаються до тієї мови, якою користувалися раніше. Підтвердженням такого розгойдування є проведені опитування до і після подій в Україні в 2004 та 2014 роках (Ткачук 2017а). Подібну тенденцію помічаємо і тепер, станом на 2024 рік, коли інтерес до української мови зріс (що підтвердили результати нашого нещодавнього опитування),

«З огляду на складність питання, чи була Україна колонією, варто його перефразувати так: до якої міри Україна була колонією, а до якої міри не була? Відповідь на це питання значною мірою залежить від того, про який період ми говоримо. Ризикнемо висловити таку тезу: найбільш колоніальний характер політики Росії щодо України припав на час ліквідації козацької держави, на останні десятиліття існування Російської імперії та на час правління Сталіна» (Чи була Україна російською колонією? *Україна модерна*, 2023). Андреас Каппелер пов'язує початок колонізації козацьких земель із Андрусівським договором 1667 року, відповідно до якого землі України (Гетьманщини) були розділені між Польщею та Московською державою (Каппелер 2005: 53).

однак припускаємо, що з часом можливе повернення частини мовців назад до російської. Уже тепер ЗМІ час від часу повідомляють про випадки, коли відомі блогери, співаки, спортсмени й інші публічні діячі повертаються до російської, хоча ще декілька років тому заявляли про перехід на українську мову. Наприклад, станом на кінець 2023 – початок 2024 року з'явилися заголовки на зразок: «Чому українці, які перейшли на українську з російської, повертаються до мови агресора?» (Волошин 2024)².

Вивчення ситуації двомовності на Вінниччині є важливим, оскільки ця територія, перебуваючи під рівномірним впливом південних, східних та західних регіонів, розташована в центрі України й межує із сімома областями: Житомирщиною, Чернівецькою, Хмельницькою, Київщиною, Черкащиною, Кіровоградщиною та Одещиною. Така локалізація дає змогу робити висновки про можливі тенденції в мовній ситуації, яка розвивається під рівномірним і водночас різнобічним впливом наявних векторів на лінгвальній карті всієї країни, що засвідчують опитування, проведені впродовж останніх десяти років Соціологічною групою «Рейтинг» на замовлення Міжнародного Республіканського Інституту (Канада). Результати у Вінницькій області:

- у 2015 році: 70% мешканців Вінницької області спілкуються вдома українською мовою, 15% – російською, 5% – українською та російською (Муніципальне опитування IRI 2015);

- у 2021 році: 81% – українською, 34% – російською (Муніципальне опитування IRI 2021);

- у 2024 році: 89% – українською, 29% – російською (Муніципальне опитування IRI 2024).

Зрозуміло, що для соціолінгвістів, які вивчають явище білінгвізму, цікавою є ситуація, коли більшість мешканців Вінниччини – українці (за результатами перепису населення в Україні 2001 року, на Вінниччині вважали себе росіянами лише 4,7% (Всеукраїнський перепис 2021)), однак деякі з цих українців визнають рідною мовою російську (від 15% до 34%).

У нашому дослідженні акцент зроблено на вивченні ситуації двомовності серед старшокласників Вінниччини, оскільки аналіз

2 Для ознайомлення пропонуємо декілька таких заголовків у жовтій пресі: Пашкевич І. (2024) Влад Яма перейшов на російську і показав, як розважається у США; Сулима В. (2024) Гайтана неочікувано повернулася до російської мови; Галущенко К. (2024) Відома блогерка з Одеси «перезулася в повітрі» і перейшла на російську мову через падіння охоплень у мережі; Гичко М. (2023) «Холостяк» Топольський перейшов на російську та назвав її «рідною» мовою.

стану двомовності серед учнів віком 15–18 років дає змогу відстежити певні тренди розвитку мови на найближчі десятиліття.

Презентовані результати опитування є продовженням дослідження, розпочатого в 2011 році з метою з'ясувати можливі фактори впливу на вибір мови, до якого вдається респондент, у двомовній ситуації. Із-поміж виокремлених нами чинників є бажання/небажання мовця перемикатися з однієї мови на іншу, спричинене зовнішнім впливом або певними психологічними причинами, які ми намагалися відстежити в цьому дослідженні. Опитування, проведене в 2024 році, є повторним до того, яке ми провели в 2016 році, однак на результати останнього мають вплив суспільно-історичні зміни, що відбулися за цей час, зокрема повномасштабне вторгнення Росії в Україну в 2022 році.

Загалом із 2011 року ми опитали понад 10 тисяч респондентів (учнів віком 15–18 років).

Мета цього дослідження — з'ясувати, наскільки мова відображає стан постколоніального суспільства на прикладі певного регіону України, що потребує розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати різні підходи до виокремлення внутрішніх (психологічних) чинників³, які впливають на вибір мови, що його робить білінгв, зокрема, з'ясувати значення поняття «мовна толерантність/терпимість»; 2) порівняти результати дослідження з попереднім, проведеним у 2016 році й відстежити зміни в ставленні до української чи російської мов, які відбулися за 8 років; 3) виявити особливості функціонування мови у період соціально-історичних змін (після повномасштабного вторгнення Росії в Україну в 2022 році), зокрема, відстежити гіпотезу про «мовний маятник», який відображає періодичну зміну ставлення мовців до вибору мови у білінгвальних умовах.

Огляд літератури

Психологічні фактори впливу на вибір мови в білінгвальних умовах досліджували насамперед у країнах, де поруч живуть носії різних мов. Саме білінгв обирає з певних внутрішніх причин, якою мовою йому користуватися у відповідних комунікативних ситуаціях. А. Норвілас на прикладі литовсько-англійської двомовності досліджує внутрішні причини вибору мови, що його роблять учні

3 До внутрішніх факторів впливу на вибір мови зараховуємо моральні цінності мовця, а також психологічні чинники, на кшталт: «Не хочу бути білою вороною серед тих, хто спілкується іншою мовою» або ж «Не хочу піддаватися тискові з боку інших мовців» тощо.

в різних формальних і неформальних ситуаціях, зазначаючи, що вибір мови (сильнішої або слабшої) є функцією двох найважливіших принципів: морального ставлення до іншої людини та чутливості до володіння власною мовою. Норвілас зауважує, що ці два принципи можуть бути порушені під впливом інших обставин, наприклад, коли мовець свідомо переходить на «слабшу» мову, бо цього вимагає певний контекст (Norvilas 2007: 225, 227).

Про мовну толерантність (або ж терпимість) переважно говорять фахівці з психології, психолінгвістики або соціології, виокремлюючи проблему стосунків білінгвів і монолінгвів. Результати таких праць засвідчують насамперед поведінкові, однак не мовні реакції респондентів (Golabi & Hajilou 2016: 26)⁴. Мовна толерантність також цікавить науковців, які вивчають процес засвоєння нових знань серед учнів шкіл, де поширена практика навчання кількома мовами, тобто таких дослідників, очевидно, цікавлять питання когнітивістики (Yang 2016).

У соціолінгвістиці підґрунтя для поняття «мовна толерантність» заклав Г. Клосс, виокремивши її з-поміж релігійної та расової толерантності (Kloss 1977). Клосс аналізує мовну толерантність на прикладі взаємодії мовців, а також держави з мовцями, вказуючи на декілька рівнів мовної толерантності: широка сфера — право використовувати мову в публічних і приватних, світських та релігійних ситуаціях; вузька сфера передбачає право мовців збиратися й організовуватися в межах «маленьких традицій», найчастіше релігійних, що іноді вважається химерним, милим або веселим явищем для туристів; найвузьча — передбачає право мовців на приватну національну школу.

У сучасній соціолінгвістиці про мовну толерантність/мовну терпимість згадують переважно в контексті мовного різноманіття і мовного білінгвізму. Найчастіше йдеться про вплив однієї з офіційних (державних) мов, яка є (була) поширеною на певній території, та іншої мови, яка стала менш уживаною в певних сферах. Водночас поняття мовної толерантності деякі соціолінгвісти трактують разом з іншим поняттям: «мовна стійкість». Проблемі мовної стійкості в українській лінгвістиці досліджували такі мовознавці, як О. Ткаченко, Б. Ажнюк, Л. Масенко, Т. Симоненко, Г. Стойкова, Л. Підкуймуха, І. Ренчка та інші. Орест Ткаченко одним із перших почав розрізняти мовну стійкість та мовну

4 «Двомовні студенти мають гнучке ставлення до груп, переконань і вчинків, а також ті, хто вільно володіє більш ніж однією мовою, поведуться краще, ніж одномовні люди, в тому, що стосується соціальної толерантності, навичок подолання та групової ідентичності».

стабільність: «Мовна стабільність і мовна стійкість народу — різні речі. Утративши свою мовну стабільність, народ завдяки мовній стійкості може поступово повернути й свою мовну стабільність, навіть зміцнити її. Утративши мовну стабільність і не маючи або не виробивши мовної стійкості, народ може втратити навіть найстабільнішу і найпливовішу, найпоширенішу в світі мову» (Ткаченко 1990: 3). Лариса Масенко вважає, що поняття «мовна стійкість» і «мовна стабільність» не належать до термінологічних, однак із часом можуть набути поширення, «оскільки позначають надзвичайно актуальні для аналізу нашої мовної ситуації явища» (Масенко 2002). Л. Масенко пропонує досліджувати мовну стійкість та мовну толерантність як два взаємопов'язані явища: «Рівноважність двомовної ситуації може зберігатися лише тоді, коли поряд із групами, відкритими до мовного впливу, існують групи одномовців, які, виявляючи мовну стійкість, чинять опір впливові контактної мови» (Масенко 2002: 12).

На нашу думку, мовну толерантність потрібно вивчати з урахуванням різних аспектів, оскільки мовна толерантність і мовна стійкість залежать від зовнішніх та внутрішніх факторів, які впливають на сприйняття чи несприйняття особою певної мови/мовця:

1) мова відображає стосунки між особами, які є носіями різних культурних та морально-етичних цінностей. У такій інтерпретації мова є маркером, що вказує на ознаку «свій/чужий»;

2) мова віддзеркалює вплив суспільно-історичних факторів, котрі позначаються на стосунках між державами чи народами і, відповідно, переносяться на стосунки між їхніми представниками. У ситуації українсько-російської двомовності — це війна, яку Росія почала проти України 2014 року, тобто мова комунікації вказує на ознаку «свій/ворог»;

3) залежність від особистого рівня толерантності, конфліктності, принциповості мовця в ставленні до будь-яких ситуацій спілкування з незнайомцем. Тоді мова є індикатором показника «приємний/неприємний співбесідник».

У цьому дослідженні трактуватимемо мовну толерантність як рису, притаманну носіям певної мови в ситуації двомовності, що відображає прагнення мовця бути терпимим до носія іншої мови, здатність і бажання білінгва перемикатися на іншу мову, якщо цього потребує комунікація. Цій рисі ми протиставляємо мовну стійкість — здатність мовця вести спілкування, не перемикаючись на мову співбесідника в білінгвальних умовах. Явища мовної толерантності й мовної стійкості, зрозуміло, можливі лише в ситуації, коли обидва мовці розуміють дві мови, які побутують на певній території.

Методологія дослідження

Опитування старшокласників віком 15–18 років проводили методом роздаткового анкетування. Регіон дослідження — місто Вінниця (належить до Центральної України, 370 тисяч мешканців, за даними Міністерства фінансів України станом на 2022 рік (Мінфін 2022)). Для уточнення результатів опитування було обрано два населені пункти, менші за кількістю населення: містечко Тульчин (22 тисячі мешканців) та село Кожухів (1400 мешканців). Вибірка в цьому опитуванні склала 417 учнів, що становить майже 20% від усіх старшокласників міста Вінниці, та містечка Тульчин і села Кожухів (66 учнів).

У фокусі нашої уваги також були старшокласники-переселенці, які приїхали до Вінниці з інших регіонів. Їхня кількість не є репрезентативною, однак дає змогу оцінити певні тренди в мовній картині різних регіонів.

Результати опитування, проведеного в 2024 році, ми зіставили з результатами анкетування 2016 року (Ткачук 2017б). Традиційно наша анкета складається з двох блоків. Перший блок — загальні (повторювані в кожному нашому опитуванні) питання щодо рідної мови респондента, мови щоденного спілкування з рідними, друзями, незнайомцями тощо. Другий блок запитань стосувався психологічних факторів, які впливають на вибір респондентом мови в ситуації двомовності. В анкету 2024 року ми додали два нові питання, які мали відобразити стан респондентів, пов'язаний із повномасштабним вторгненням Росії в Україну 2022 року. Рейтинг цих питань дасть змогу порівняти результати останнього опитування з наступним, яке плануємо провести через деякий час, щоб з'ясувати, наскільки суспільно-історичні події впливають на ставлення до мови та до носіїв мови ворога.

Анкети всіх респондентів було розділено на дві групи: україномовні старшокласники (на всі питання щодо використання мови з рідними та друзями вони відповіли, що їхньою мовою спілкування є українська) та російськомовні (на всі питання щодо використання мови з рідними та друзями вони відповіли, що їхньою мовою спілкування є російська).

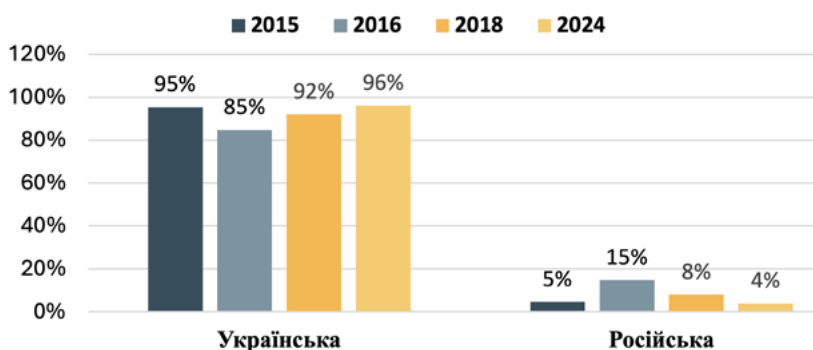
Питання анкети, які стосувалися факторів відмови від користування певною мовою, ми сформуваємо на основі опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України та НІСД у 2006 році, де було виокремлено чотири групи чинників: 1) небажання бути «білою вороною», незнання мови та її неprestижність; 2) «психоідеологічна впертість» — ідейні вполювання, небажання поступатися «тискові», страх перед зміною

власної особистості; 3) зневажливе ставлення, «непривабливість» української мови; 4) ставлення до спілкування українською мовою як до другорядного, відсутність україномовного середовища, потреби спілкуватися українською («всі розуміють російську»). (Мовна 2006).

Мова щоденного спілкування респондентів

За результатами опитувань 2011–2024 років, більшість учнів міста Вінниці вважає українську рідною мовою. Протягом усього періоду спостережень відсоток учнів, які вважають українську мову рідною, залишався високим. Для наочності ми порівняли результати 2015, 2016, 2018, 2024 років (Див. діаграми № 1–7, 9).

Діаграма 1. Відповідь на питання «Яку мову вважаєш рідною?» в місті Вінниця⁵

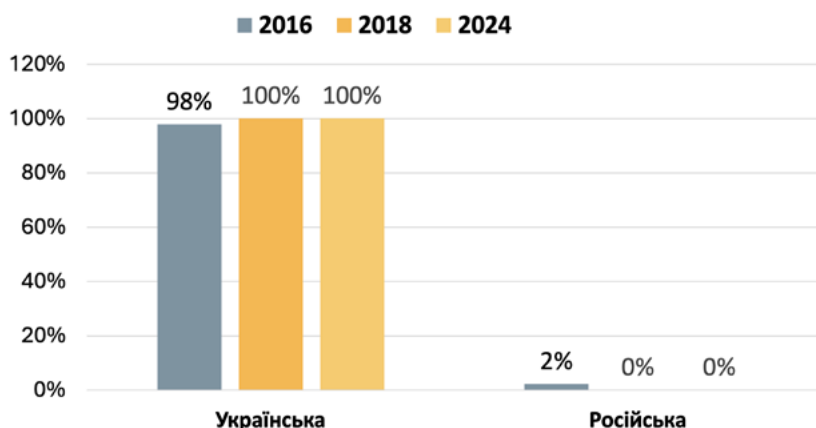
Частка учнів, які вважають російську мову рідною, показує спад за результатами трьох останніх хвиль досліджень. У 2024 році лише 4% учнів вважають російську мову рідною, що може свідчити про тенденцію до зменшення впливу російської мови серед молодого покоління в місті. Однак хочемо звернути увагу на той факт, що результати 2015 року відрізняються від результатів 2016 року. Вважаємо, що тут зафіксований вплив Революції гідності 2014 року, коли інтерес до української мови зріс під впливом національно-патріотичного руху. Згодом відбулося згасання цікавості до суспільно-історичних подій, підсилене тиском із боку проросійських

5 N = 327(2015), 514 (2016), 874 (2018), 417(2024), учні міста Вінниці, 11 клас. Отримані результати є статистично значущими на рівні $p < 0.001$, Cramer's $V = 0.146$.

сил. Подібну тенденцію було зафіксовано в 2004 році під час Помаранчевої революції, зокрема в «Аналізі динаміки мовної ситуації в сім'ях громадян України впродовж 1994–2007 років» помітним є ефект мовного маятника: на питання «Якою мовою Ви переважно спілкуєтеся в сім'ї (вдома)?» у 2003 році (до революційних подій) відповіли, що це українська, 38,1% респондентів, у 2005 році (одразу після Революції 2004 року) — 41,8%, а в 2006 році відбулося повернення до рівня 2003 року — 38,0% респондентів (Мовна 2008: 76).

В іншій групі майже всі опитані старшокласники районних чи сільських шкіл вважають українську мову рідною. Із 2016 року було лише декілька випадків, коли учень/учениця вважав/ла російську мову рідною.

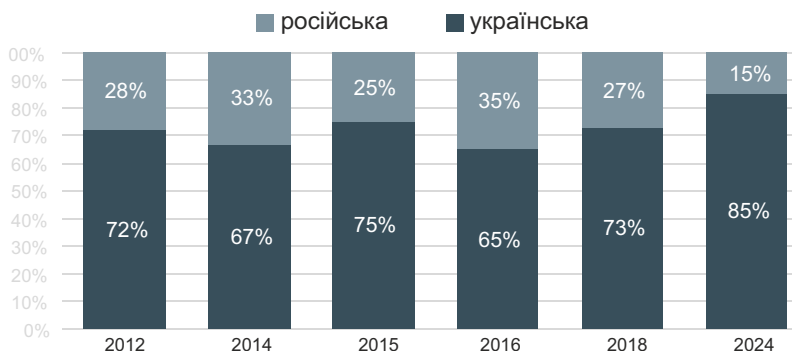
Діаграма 2. Відповідь на питання «Яку мову вважаєш рідною?» (периферія)⁶

Загальна тенденція за 2016–2024 роки показує зростання використання української мови серед старшокласників у спілкуванні з друзями. Якщо у 2016 році 63% учнів назвали українську основною мовою друзів, то в 2024 році цей показник виріс до 85%. Водночас спостерігаємо зменшення використання російської мови у спілкуванні з друзями. Відсоток учнів, які переважно спілкуються російською мовою, зменшився з 38% у 2012 році до 15% у 2024 році.

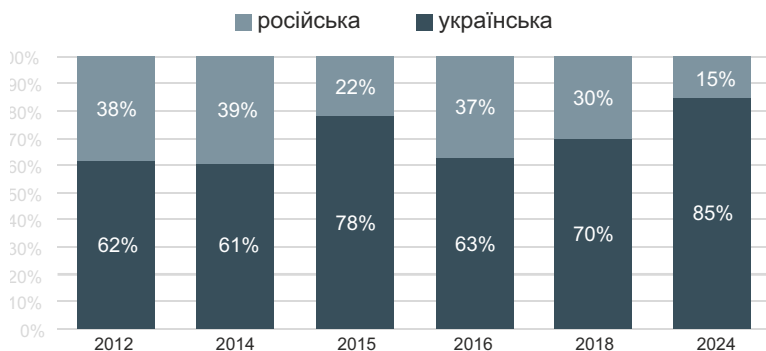
6 N = 45 (2016), 63 (2018), 66 (2024), учні районних або сільських шкіл Вінницької області. Не було виявлено статистично значущих відмінностей між групами ($p > 0.05$).

Діаграма 3. Відповіді на питання «Якою мовою переважно спілкуєшся з друзями?»⁷

Порівняння питань «Якою мовою переважно спілкуєшся з друзями?» та «Якою мовою друзі переважно спілкуються з тобою?» дають змогу точніше з'ясувати, яка мова побутує в найближчому оточенні респондента. Помітною є різниця у відповідях на схожі питання в попередніх опитуваннях, однак в останньому анкетуванні така різниця зникає. Нам складно пояснити цей факт, однак тенденція до скорочення різниці в результатах опитування зберігалася в останні роки (за винятком 2014 та 2015 років): у 2012 році різниця становила 10%, у 2016 році – 8%, у 2018 році – 3%.

Діаграма 4. Відповіді на питання «Якою мовою друзі переважно спілкуються з тобою?»⁸

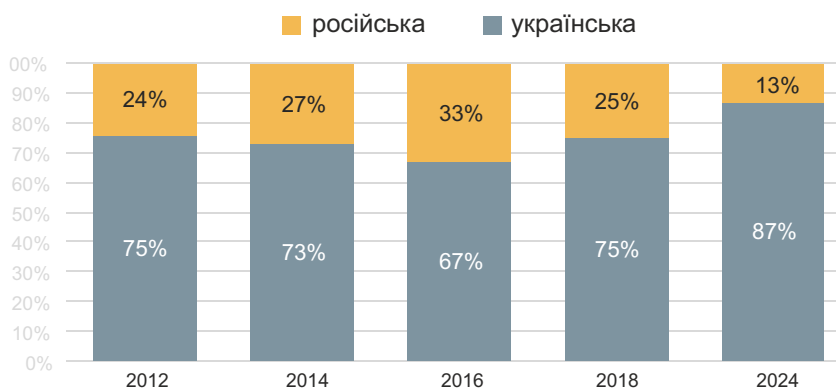
У кожному з опитувань нас цікавила мова спілкування в сім'ї респондента, тому в анкеті є дзеркальні питання: «Якою мовою ти

7 N = 249 (2012), 135 (2014), 327 (2015), 514 (2016), 874 (2018), 417 (2024), учні міста Вінниці, 11 клас. Отримані результати є статистично значущими на рівні $p < 0.001$, Cramer's $V = 0.164$.

8 N = 249 (2012), 135 (2014), 327 (2015), 514 (2016), 874 (2018), 417 (2024), учні міста Вінниці, 11 клас. Отримані результати є статистично значущими на рівні $p < 0.001$, Cramer's $V = 0.212$.

переважно спілкуєшся з мамою?» / «Якою мовою переважно мама спілкується з тобою?» тощо. Впадає у вічі стабільне переважання української мови в спілкуванні з мамою в усіх хвилях дослідження. В опитуваннях 2012, 2014, 2016 та 2018 років у середньому четверта частина учнів спілкувалася з мамами російською. У 2024 році цей показник знизився майже вдвічі. Протягом перших чотирьох хвиль дослідження в середньому близько 30% матерів переважно спілкувалися російською мовою. В останній хвилі дослідження цей показник зменшився вдвічі. Можливо, частина матерів перейшла на українську мову після початку повномасштабної війни або ж російськомовні матері частіше виїжджали за кордон після початку війни. Використання російської мови матерями одинадцятикласників у 2024 році значно зменшилося.

Діаграма 5. Відповіді на питання «Якою мовою переважно спілкуєшся з мамою?»⁹

Різниця у відповідях на дзеркальні питання теж дуже показова: «Якою мовою переважно спілкуєшся з мамою?» та «Якою мовою переважно спілкується мама?» – у 2012 році становила 2%, у 2016 році – 3%, у 2024 році – 1%, що може підтверджувати тезу щодо більшого поширення української мови в спілкуванні з рідними.

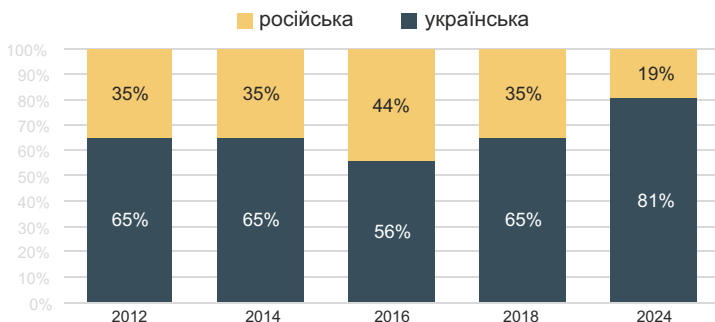
Імовірно, у сім'ях учнів почали частіше використовувати українську мову в спілкуванні, що засвідчують показники у відповідях на питання про мову спілкування з татами, хоча в середньому старшокласники спілкуються з татом російською трохи частіше, ніж із

9 N = 249 (2012), 135 (2014), 514 (2016), 874 (2018), 417 (2024), учні міста Вінниці, 11 клас. Отримані результати є статистично значущими на рівні $p < 0.001$, Cramer's $V = 0.148$.

мамою. Відсоток учнів, які переважно спілкуються російською мовою з татом, зменшився з 29 % у 2018 році до 15 % у 2024 році, тобто з татом спостерігається схожа динаміка використання мови, з великим переважанням української мови та зменшенням впливу російської. У середньому тати спілкуються російською трохи частіше, ніж мами, що засвідчують усі попередні дослідження.

Протягом перших чотирьох хвиль дослідження в середньому близько 35 % татів переважно спілкувалися російською мовою. Використання російської мови серед татів одинадятикласників у 2024 році зменшилося майже вдвічі: до 19 % (у 2012 році 35 % татів спілкувалися, за свідченням старшокласників, російською).

Діаграма 6. Відповіді на питання «Якою мовою переважно спілкується твій тато?»¹⁰

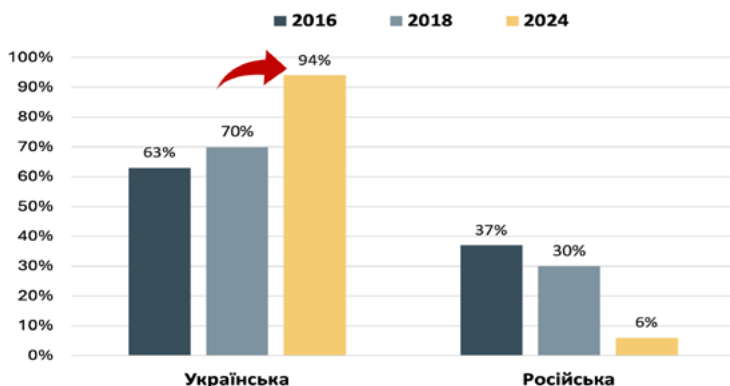

Процес перемикання з мови на мову під час спілкування з незнайомцями можна було б окреслити як своєрідну мовну конформність старшокласників. Наші спроби з'ясувати рівень такої конформності й залежність від мови спілкування не показали значущої кореляції, однак ми зафіксували зростання показника мовної стійкості україномовних респондентів. Учні частіше починають розмову з незнайомцем українською. З 2018 року відсоток тих старшокласників, які починають розмову з незнайомцем українською мовою, виріс із 70 % до 94 %. Розмову з незнайомцем російською мовою починають лише 6 % одинадятикласників, яких ми опитали в 2024 році.

Так само зріс відсоток старшокласників, які починають розмову з незнайомцем по телефону українською (з 66 % у 2016 році до 95 % у 2024 році).

10 N = 249 (2012), 135 (2014), 514 (2016), 874 (2018), 417 (2024), учні міста Вінниці, 11 клас. Отримані результати є статистично значущими на рівні $p < 0.001$, Cramer's $V = 0.156$.

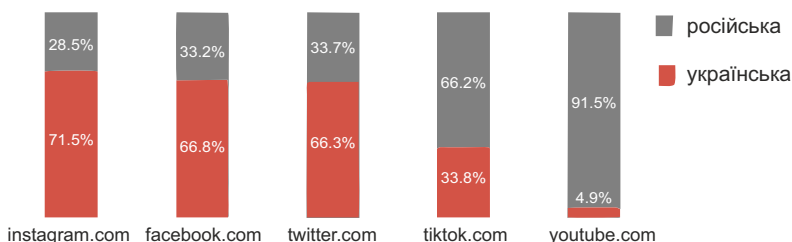
Діаграма 7. Відповіді на питання «Якою мовою переважно починаєш розмову з співрозмовником, якого не знаєш?»¹¹

Найсуттєвіше зміщення в бік української мови ми зафіксували у ставленні до мови в користуванні соціальними мережами. У 2016 та 2018 роках тут домінувала російська мова.

На всеукраїнському рівні таку тенденцію зафіксував Центр контент-аналізу, який проаналізував 866 тисяч дописів респондентів із усієї України (включно з тимчасово окупованими районами Донецької, Луганської, Харківської, Запорізької та Херсонської областей, а також Кримом і Севастополем). У 2020 році, відповідно до аналізу, лише 16% постів у соцмережах були написані українською мовою, а в 2022 році їхня кількість зросла більше ніж удвічі: до 37%; у приватних акаунтах збільшення частки української мови відбулося втричі: з 15% до 45%. У різних соціальних мережах, за даними Центру контент-аналізу, розподіл між українською та російською мовами в червні 2022 року відбувся по-різному (Див. діаграму 8), що частково можна пояснити впливом закону про обслуговування клієнтів державною мовою, який набув чинності в січні 2021 року (Центр 2021).

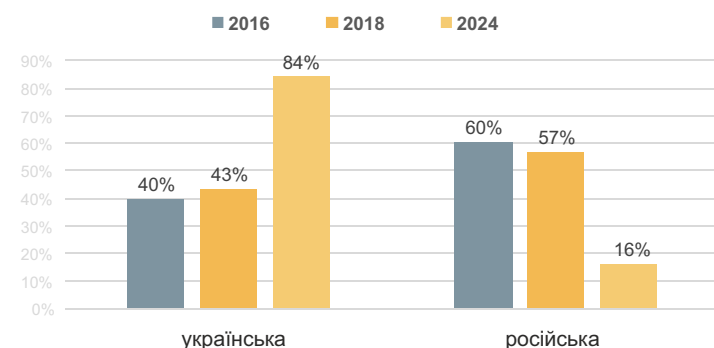
Діаграма 8. Результати аналізу змісту соцмереж, що його провів Центр контент-аналізу в 2022 році

11 N = 514 (2016), 874 (2018), 417 (2024), учні міста Вінниці, 11 клас. Отримані результати є статистично значущими на рівні $p < 0.001$, Cramer's $V = 0.266$.

У нашому опитуванні зафіксована така сама тенденція: у 2016 та 2018 роках частка учнів, які вели соціальні мережі українською, була менша, ніж частка тих, хто вів їх російською, і сягала 40%. У 2024 році українською ведуть сторінку 84% учнів і лише 16% – російською. Для порівняння, результат Центру контент-аналізу на Вінниччині в 2022 році показує співвідношення 73,5% – української та 26,5% – російської мови.

Діаграма 9. Відповідь на питання «Якою мовою переважно ведеш сторінку в соціальних мережах?»¹²

Як бачимо, в усіх досліджуваних нами сферах комунікації старшокласників на Вінниччині (і в місті, і в містечку чи селі) упродовж останніх років (особливо помітною тенденція є з 2018 року) відбулося збільшення частки використання української мови. Сплеск зацікавленості до української мови є найпомітнішим у часи суспільно-історичних подій (Революція гідності 2014 року та повномасштабне вторгнення Росії 2022 року), що підтверджує гіпотезу про наявність ефекту мовного маятника.

Психологічні фактори впливу на вибір мови в білінгвальних умовах

Загальний порівняльний аналіз двох опитувань, проведених у 2016 та 2024 роках, засвідчив перерозподіл психологічних факторів впливу і в україномовних, і в російськомовних респондентів:

12 N = 514 (2016), 874 (2018), 417 (2024), учні міста Вінниці, 11 клас. Отримані результати є статистично значущими на рівні $p < 0.001$, Cramer's $V = 0.361$.

Діаграма 10. Причини, чому україномовні старшокласники не користуються російською¹³

Помітною є поляризація ставлення до російської, порівняно з 2016 роком, коли респонденти переважно обирали такі варіанти, як «Немає потреби спілкуватися російською» (59% у 2016 та 73% у 2024), «Вважаю цю мову непривабливою» (24% у 2016 та 62% у 2024) і «Не дуже добре володію цією мовою» (24% у 2016 та 26% у 2024). Натомість у 2024 році три найсильніші аргументи звучать так: «Немає потреби спілкуватися російською» (73%), «Російська — мова ворогів» (66%), «Російська — неприваблива і другорядна» (62%).

У 2016 році жодна з причин не набирала більше ніж 59%, натомість у 2024 році у відповідях на новий варіант про російську як мову ворогів зафіксовано аж 66%. Найбільшою є різниця між даними 2016 та 2024 років у відповідях на такі питання: «Вважаю російську мову непривабливою» — кількість відповідей зростає на 38%, «Вважаю російську непрестижною» — кількість відповідей зростає на 32%, та «Не хочу поступатися своїми ідеологічними переконаннями» — кількість відповідей зростає на 23%, що загалом підтверджує тезу про несприйняття російської через втрату престижності й ідеологічні переконання, сформовані, очевидно, під впливом військової агресії Росії.

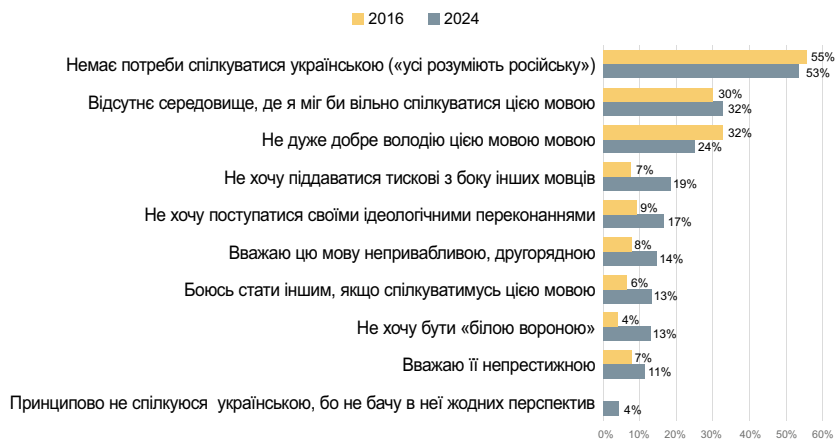
Найменша різниця у відповідях (2–3%) припадає на загалом нейтральні питання про володіння російською мовою, а також про середовище, у якому можна користуватися російською, та

13 N = 432 (2016), 329 (2024), учні міста Вінниці, 11 клас. Результати учнів, які спілкуються українською мовою з друзями, мамою і татом (2024), та результати всіх учнів (2016).

небажання бути «білою вороною», що може свідчити про реальну відсутність середовища, де спілкуються цією мовою.

Респонденти, яких ми виокремили як російськомовних, обирали інші фактори, що, як стверджують деякі старшокласники, пояснюють їхнє небажання спілкуватися українською мовою.

Діаграма 11. Причини, чому російськомовні старшокласники не користуються українською¹⁴

Відповіді на питання «Немає потреби спілкуватися українською» (53%, 2024 рік) та «Відсутнє середовище, де я міг би вільно спілкуватися українською» (32%, 2024 рік) засвідчують певну замкнутість російськомовних респондентів у своєму колі спілкування, а поляризація відповідей на питання «Не хочу піддаватися тискові з боку інших» (різниця на 12% між опитуваннями 2016 та 2024 років), «Не хочу поступатися своїми ідеологічними переконаннями» (зростання з 9% до 17%) або «Вважаю цю мову непривабливою» (зростання з 8% до 14%) вказують на відсторонення цієї групи мовців і налаштованість її проти україномовних.

Отже, як бачимо, основними факторами, що їх виокремлюють україномовні респонденти, є такі пояснення, чому старшокласники не користуються російською мовою:

1. «Немає потреби спілкуватися цією мовою» (59% у 2016 та 73% у 2024).
2. «Мова ворогів»: у 2024 році 66% учнів вказали, що не спілкуються російською через переконання, що це мова ворогів.

14 N = 70 (2016), 50 (2024), учні міста Вінниці, 11 клас. Результати учнів, які спілкуються російською мовою з друзями, мамою і татом.

3. «Другорядна неприваблива мова»: зростання від 24% у 2016 до 62% у 2024 році.

Російськомовні старшокласники найчастіше стверджують, що вони не користуються українською мовою, тому що:

1. «Немає потреби спілкуватися цією мовою» (55% у 2016 та 53% у 2024).

2. «Немає україномовного середовища» (30% у 2016 та 32% у 2024).

3. «Не дуже добре володіють українською мовою» (32% у 2016 та 24% у 2024).

Мовний портрет старшокласника-переселенця

В анкетуванні взяли участь три учні, які зазначили, що вони переселенці з таких міст: Києва, Луганська та Северодонецька.

В аналізованих анкетах опитані переселенці визначили українську мову як рідну. Двоє з трьох учнів вказали, що спілкуються з друзями та в сім'ї російською. Батьки і друзі двох учнів із трьох теж спілкуються російською.

Як засвідчують дані анкетування, всі учні відповідають українською, якщо до них звертаються українською. Якщо ж звертаються російською, двоє з трьох відповідають російською.

Усі переселенці зазначили у своїх відповідях, що не хочуть піддаватися тискові з боку інших мовців. Цікаво, що двоє учнів із трьох вказали, що ведуть свої соціальні мережі українською, а також українською починають розмову з незнайомцем або по телефону. Двоє з трьох учнів зазначили, що не хочуть спілкуватися російською мовою, бо вважають її непристижною.

Серед переселенців була лише одна особа, яка, як видно з анкети, має російськомовних друзів і батьків, а також спілкується російською. Цей/ця респондент/-ка стверджує, що веде соціальні мережі українською, а також говорить із незнайомцями та по телефону українською.

Висновки

Процес деколонізації в Україні триває з 1991 року і стосується всіх суспільних сфер, зокрема й мовної. Саме мова стала індикатором, який у певних обставинах є маркером колонізатора (носія російської імперської ідентичності) та колонізованого (носія української ментальності). Дослідження, що триває з 2011 року, охоплює одну

вікову категорію: старшокласників міста Вінниці та невеликих містечок і сіл Вінниччини, що дає змогу робити висновки про сучасний стан функціонування двох мов та можливі сценарії розвитку білінгвізму на найближче майбутнє, коли опитувані респонденти стануть дорослими. Анкетування, які загалом охопили понад 10 тисяч респондентів, засвідчують поступове і невинне зменшення частки російської мови, а хвилі, спричинені суспільно-політичними сплесками (революціями, війною), чітко демонструють загострення національного питання і, у зв'язку з цим, збільшення кількості тих, хто переходить на українську мову як символ звільнення від імперських претензій на нашу державність.

Порівняльний аналіз анкетувань засвідчує такі тренди:

1. Порівняння даних двох опитувань вказує на загальну тенденцію збільшення кількості людей, які асоціюють себе з українською мовою як рідною, і водночас на зменшення кількості тих, хто вважає рідною російську мову. Можливо, такі зміни зумовлені соціально-політичними подіями в Україні, посиленням національної ідентичності й популяризацією української мови в суспільстві. Більшість старшокласників міста Вінниці вважають українську мову рідною (96% за результатами 2024 року). Відсоток тих одинадцятикласників, що вказують російську мову як рідну, з року в рік зменшується, хоча суспільно-політичні події в країні (революції 2004, 2014 років та повномасштабне вторгнення Росії 2022 року) впливають на ставлення до мови, формуючи своєрідний хвилеподібний ефект, який ми називаємо ефектом маятника.

2. Українська мова є основною мовою спілкування старшокласників із друзями та сім'єю, а використання російської мови в цих сферах станом на 2024 рік зменшується. За результатами останньої хвилі дослідження, кількість респондентів, які спілкуються російською із друзями або в сім'ї, зменшилась удвічі (порівняно з результатами 2011 року). Аналогічно, дані засвідчують, що мами і тати учнів спілкуються українською частіше.

3. Останні дані показують, що учні рідше переходять на російську в спілкуванні та частіше починають розмову з незнайомцями українською мовою. Порівняно з результатами 2018 року, відсоток тих, хто починає розмову українською, зріс із 70% до 94%, а тих, хто не переходить на російську в спілкуванні з російськомовним співрозмовником, — із 33% до 67%.

4. Тенденція до використання української мови в соціальних мережах також зростає. Порівняно з 2018 роком, відсоток учнів, які ведуть соціальні мережі українською, виріс із 43% до 84%.

5. Протягом періоду з 2016 до 2024 року серед старшокласників, котрі вказують українську мову як рідну, спостерігаємо помітне

зростання і політичних, і культурних причин для відмови від російської мови. Значно зросли переконання про неprestижність, непривабливість та ідеологічні мотиви. Це вказує на зміцнення української мовної ідентичності й негативне ставлення до російської мови внаслідок політичних подій, що відбулися в цей період.

6. Результати опитування показують, що основні причини неспілкування українською мовою серед російськомовних старшокласників залишаються стабільними з 2016 до 2024 року, зокрема, відсутність потреби й україномовного середовища. Проте збільшилися показники таких причин, як тиск із боку інших, ідеологічні міркування та страх виділитися або втратити свою групову ідентичність. Також зросло негативне сприйняття української мови як неprestижної чи непривабливої.

Діаграма 12. Порівняння відповідей старшокласників, які не спілкуються російською/українською мовами (м. Вінниця)¹⁵

7. Якщо порівнювати результати учнів із міста й села (деяких сіл і містечок Вінницької області), то учні з сіл частіше не спілкуються російською, тому що не хочуть бути білою вороною (29% проти 8%) і рідше вважають російську непривабливою (52% проти 62%), неprestижною (29% проти 45%) та не хочуть поступитись ідеологічними переконаннями (17% проти 44%).

15 N = 289/22 (2024), учні міста Вінниці, 11 клас. Результати учнів, які спілкуються російською мовою з друзями, мамою і татом, відповідають українською, хоч би якою мовою до них зверталися (українською або російською), починають розмову українською та ведуть соціальні мережі українською.

Діаграма 13. Порівняння результатів аналізу анкет учнів із міста й із периферії¹⁶

Загалом дані вказують на поступове зміцнення української мови та зменшення впливу російської серед старшокласників у м. Вінниці та Вінницькій області. Результати можуть відображати зміцнення мовної самосвідомості й патріотичного настрою серед молодого покоління. Що стосується психологічних факторів впливу, відбувалася певна поляризація настроїв старшокласників порівняно з результатами 2016 року; зокрема, в російськомовних респондентів зріс внутрішній опір щодо тиску з боку україномовних та ідеологічної поляризації настроїв. Також зросло небажання спілкуватися українською через її непривабливість і непрестижність. Серед україномовних старшокласників відбулася подібна поляризація, однак російська мова в них насамперед асоціюється з мовою ворога, що, безперечно, пов'язано із суспільно-політичними змінами, які відбулися впродовж останніх років в Україні.

Подальшого дослідження потребує гіпотеза про ефект мовного маятника.

References

Bilaniuk, L. (2020). Linguistic conversion in Ukraine: Nation-building on the self. *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 6(1): 59–82.

16 N = 329 (2016), 48 (2024), учні з міста та з периферії, 11 клас. Результати учнів, які спілкуються українською мовою з друзями, мамою і татом (2024) та результати всіх учнів (2016).

- Golabi, F. & Hajilou, F. (2016). Bilingualism, identity, and social tolerance. *Global Journal of Guidance and Counseling in Schools: Current Perspectives*. Vol. 5: 26. https://www.researchgate.net/publication/312278206_Bilingualism_identity_and_social_tolerance (accessed: 20 April 2024).
- Halushchenko, K. (2024). Vidoma bloherka z Odesy "perevzulasia v povitri" i pereyshla na rosiysku movu cherez padinnia okhoplen u merezhi. <https://news.obozrevatel.com/ukr/show/people/vidoma-bloherka-z-odesi-perevzulasya-v-povitri-i-pereyshla-na-rosiysku-movu-cherez-padinnya-ohopen-u-merezhi.htm> (accessed: 02 September 2024). – In Ukr.
- [Галущенко, К. (2024). Відома блогерка з Одеси «перевзулася в повітрі» і перейшла на російську мову через падіння охоплення мережі.]
- Hychko, M. (2023) "Kholostiak" Topolskyu pereyshov na rosiysku ta nazvav yiyi "ridnoiu" movoiu. <https://www.unian.ua/lite/stars/holostyak-topolskiy-pereyshov-na-rosiysku-ta-nazvav-jiji-ridnoyu-12357429.html> (accessed: 02 September 2024). – In Ukr.
- [Гичко, М. (2023) «Холостяк» Топольський перейшов на російську та назвав її «рідною» мовою.]
- Jurafsky, D. & Martin J. (2009). *Speech and Language Processing: An Introduction to Natural Language Processing, Speech Recognition, and Computational Linguistics*. 2nd edition. Prentice-Hall.
- Kappeler, A. (2005). *Rosiiia yak polietnichna imperiia: Vynyknennia. Istoriia. Rozpad*. Lviv: Vyd-vo Ukrayinskoho Katolytskoho universytetu. – In Ukr.
- [Каппелер, А. (2005). Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів: Вид-во Українського Католицького університету.]
- Kloss, H. (1977). *The American Bilingual Tradition*. Rowley, Mass.: Newbury House.
- Masenko, L. (2002). Movna stiykist i movna stabilnist. *Naukovi zapysky NaUKMA*. T. 20. Filolohichni nauky. Kyiv, 11–14. – In Ukr.
- [Масенко, Л. (2002). Мовна стійкість і мовна стабільність. Наукові записки НаУКМА. Т. 20. Філологічні науки. Київ, 11–14.]
- Masenko L., Kubaychuk V., Demska-Kulchytska O. (2005). *Ukrayinska mova u XX storichchi: istoriia lnhvotsydu. Dokumenty i materialy*. Za red. L. Masenko. Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia". – In Ukr.)
- [Масенко Л., Кубайчук В., Демська-Кульчицька О. (2005). Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали. За ред. Л. Масенко. Вид. дім «Києво-Могилянська академія».]
- Minfin Ukrayiny (2022). <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/town/vinnica/> (accessed: 20 April 2024). – In Ukr.
- [Мінфін України (2022).]
- Movna sytuatsiia v Ukrayini: tendentsiyi hromadskoyi dumky u 2005–2006 rr. ta propozytsiyi shchodo derzhavnoyi movnoyi polityky (2006). http://old.niss.gov.ua/Monitor/Monitor_4/03.htm (accessed: 12 December 2023). – In Ukr.
- [Мовна ситуація в Україні: тенденції громадської думки у 2005–2006 рр. та пропозиції щодо державної мовної політики (2006).]
- Movna sytuatsiia v Ukrayini: mizh konflikdom i konsensusom (2008). Kyiv: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrayiny. – In Ukr.)
- [Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом (2008). Київ: ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України.]
- Munitsyalne opytuvannya IRI (2015). – In Ukr.
- [Муниципальне опитування IRI (2015).]

- Munitsypalne opytuvannia IRI (2021). https://www.iri.org/wp-content/uploads/2015/05/2015-05-19_ukraine_national_municipal_survey_march_2-20_2015.pdf (accessed: 04 September 2024). – In Ukr.
- [Муниципальне опитування IRI (2021).]
- Munitsypalne opytuvannia IRI (2024). <https://www.iri.org/resources/ninth-annual-ukrainian-municipal-survey-april-may-2024/> (accessed: 04 September 2024). – In Ukr.
- [Муниципальне опитування IRI (2024).]
- Norvilas, A. (1990). Which language shall we speak? Language choice among young Lithuanian bilinguals. *Journal of Baltic Studies*, 21(3): 215–230. <https://doi.org/10.1080/01629779000000101>.
- Pashkevych, I. (2024). Vlad Yama pereyshov na rosiysku i pokazav, yak rozvazhaetsia u SShA. <https://www.rbc.ua/rus/styler/vlad-ma-pereyshov-rosiysku-i-pokazav-k-rozvazhaetsya-1720347278.html> (accessed: 02 September 2024). – In Ukr.
- [Пашкевич, І. (2024). Влад Яма перейшов на російську і показав, як розважається у США.]
- Shakhbanova, M., Susimenko, E., Shalin, V., Samygin, S., Sumina, V., Serbinovskaya, A., Yaroslavtseva, E. (2018). The problem of bilingualism and tolerance in the multiethnic regional community. *Revista San Gregorio*, No. 27, Special edition. December (22–33).
- Sulyma, V. (2024). Haytana neochikuvano povernulasia do rosiyskoyi movy. <https://tsn.ua/glamur/gaytana-neochikuvano-publichno-zagovori-la-rosiyskoyu-ta-narvalasya-na-rizku-kritiku-2606820.html> (accessed: 02 September 2024). – In Ukr.
- [Сулима, В. (2024). Гайтана неочікувано повернулася до російської мови.]
- Tkachenko, O. (1990). Problema movnoyi stiykosti ta yiyi dzherel. *Movoznavstvo*. 1990. No 4: 3–10. – In Ukr.
- [Ткаченко, О. (1990). Проблема мовної стійкості та її джерел. *Мовознавство*. 1990. № 4: 3–10.]
- Tkachuk, T. (2017a). Vplyv chytannia na vybir movy respondentom u bilinhvalnomu seredovyshchi. *Teoretychna i dydaktychna filolohiia. Seriia: Filolohiia (literaturoznavstvo, movoznavstvo)*. 2017. Vyp. 26: 173–183. http://nbuv.gov.ua/UJRN/tdff_2017_26_18 (accessed: 15 April 2024). – In Ukr.
- [Ткачук, Т. (2017а). Вплив читання на вибір мови респондентом у білінгвальному середовищі. *Теоретична і дидактична філологія. Серія: Філологія (літературознавство, мовознавство)*. 2017. Вип. 26: 173–183.]
- Tkachuk, T. (2017b). Do pytannia pro movnu tolerantnist (rezultaty opytuvannia, provedenoho u Vinnytskiy oblasti. *Mova: klasychne – moderne – postmoderne*. Vyp. 3: 68–76 http://nbuv.gov.ua/UJRN/Langcmp_2017_3_10 (accessed: 20 April 2024). – In Ukr.
- [Ткачук, Т. (2017б). До питання про мовну толерантність (результати опитування, проведеного у Вінницькій області. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*. Вип. 3: 68–76.
- Tsentr kontent-analizu (2021). *Ukrayinska mova u sotsmerezkhakh: shcho zminilosia pislia pochatku povnomasshtabnoyi viyny?* <https://ukrcontent.com/reports/ukrayinska-mova-u-socmerezkhakh-shho-zminilosya-pislia-pochatku-povnomasshtabnoi-vijni.html> (accessed: 21 April 2024). – In Ukr.
- [Центр контент-аналізу (2021). *Українська мова у соцмережах: що змінилося після початку повномасштабної війни?*]

- Schiffman, H. (2001). *Linguistic Tolerance Policies: Can a Viable Model be Constructed for Moldova?* Paper for Roundtable Discussion “Educating Tolerance in Multi-cultural Societies”. Chisinau, Moldova, October 4–6, 2001. <https://eric.ed.gov/?id=ED423706> (accessed: 21 April 2024).
- Voloshyn, M. (2023). Чому українці, які перейшли на українську з російської, повертаються до мови агресора? 24 Освіта. 11 листопада. https://24tv.ua/education/mova-maye-znachennya-chomu-ukrayintsi-povertayutsya-do-movi-agresora_n2425589 (accessed: 18 April 2024).— In Ukr. [Волошин, М. (2023). Чому українці, які перейшли на українську з російської, повертаються до мови агресора? 24 Освіта. 11 листопада.]
- Vseukrayinskyu perepys naseleння. <https://www.ukrcensus.gov.ua/> (accessed: 18 April 2024). — In Ukr. [Всеукраїнський перепис населення.]
- Yang, C. (2016). The Price of Linguistic Productivity: How Children Learn to Break the Rules of Language. <https://www.researchgate.net/publication/345155789> (accessed: 20 April 2024).